



## İRAN'DA SİYASİ PARTİLER

Dr. Öğr. Üye. Ender AKYOL\*

Dr. Azam AHMADI\*\*

### ÖZ

19. yüzyıl modernleşme sürecinin kaçınılmaz sonuçlarından biri de devletin dönüşümü ve siyasi iktidarın niteliğindeki değişim olmuştur. İran'da devlet, başka ülke örneklerindeki modernleşme süreçlerinde olduğu gibi çok geçmeden Batı tarzı modern kurumların oluşturduğu modern bir devlete doğru evrilmeye başlamıştır. Bu modern kurumlardan biri de parlamentodur. Meclisin ilk kurulduğu andan itibaren siyasi partiler de ortaya çıkmıştır. Rıza Pehlevi gerçekleştirdiği darbe ile Kaçar hanedanlığına son vermiştir. Rıza Şah, özgürlükler ve demokrasi yoluyla değil; otoriter bir tarzda siyasal ve toplumsal hayatı dönüştürerek İran'ı modern bir ulus-devlet haline getirmeyi amaçlamıştır. Rıza Şah dönemiyle birlikte İran siyasetinde siyasi partilerin etkisi ve önemi azalmaya başlamış ve bu özellik daha sonraki dönemlerde de süreklilik kazanmıştır. Sonradan iktidara gelen Muhammed Rıza Pehlevi de babası gibi parlamento seçimlerine müdahale ederek seçilecek adayları belirlemiştir. 1979 İslam Devrimiyle birlikte ilk başlarda tüm ideolojileri ve fikirleri temsil eden grupların ve siyasi partilerin faaliyet göstermesine izin verileceği yönünde iyimser bir beklenti oluşmuştur. Ancak devrimin ilk yıllarında sol parti ve gruplar bastırılmış ve ardından iktidarın uygulamalarına karşı eleştiri yönelten, farklı düşünen tüm gruplar ve onların partileri kapatılmış ve böylece demokratik umutlar sönmüştür. Bu çalışmada modern İran siyasetinde Pehleviler döneminden başlayarak İran İslam Cumhuriyeti'nde önemli yeri olan siyasi partiler incelenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** İran, Modern Devlet, Siyasi Partiler

### POLITICAL PARTIES IN IRAN

#### ABSTRACT

One of the inevitable consequences of the 19th century modernization process was the transformation of the state and the change of the nature of political power. In Iran, the state started to evolve towards a modern state formed by Western-style modern institutions, as in the modernization processes in other countries. One of these modern institutions is the parliament. Political parties have emerged since the first assembly of the parliament. Rıza Pehlevi later ended the Qajar dynasty with a coup. Rıza Shah aimed to transform Iran into a modern nation-state by transforming political and social life in an authoritarian style, not through freedoms and democracy. With the Rıza Shah period, the influence and importance of political parties started to decrease in Iranian politics and this feature gained continuity in the following periods. Muhammed Rıza Pehlevi, successor of Rıza Pehlevi, determined the candidates to be elected by intervening in the parliamentary elections like his father. With the Islamic Revolution of 1979, there was initially an optimistic expectation that groups and political parties representing all ideologies and ideas would be allowed to operate. However, in the early years of the revolution, left parties and groups were suppressed, and then all groups that thought critically against their practices against power and their parties were closed, thus democratic hopes faded. In this study, political parties that have an important place in the Islamic Republic of Iran starting from the period of Pehlevi in modern Iranian politics are examined.

\* İnönü Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ender.akyol@inonu.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003-4715-0017

\*\* Araştırmacı, azamahmadi448@gmail.com, Orcid ID: 0000-0001-9534-3775

**Keywords:** Iran, Modern State, Political Parties

## **Giriş**

İran'da Meşrutiyet Devrimiyle (1906) birlikte meclisin açılmasıyla eski geleneksel monarşi yerini meşruti monarşiye bırakmıştır. Toplumsal alanda yaşanan değişikliklerin yanı sıra bu dönemde, siyasi alanda şahın yanında hükümete başkanlık etmek üzere başbakanlık oluşturulmuştur. Şah tarafından meclise önerilen başbakan, milletvekillerinin onayıyla böylece ilk defa göreve başlamıştır. İran'da meclisin açılmasıyla birlikte bu dönemde siyasi partiler de birer birer ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla İran'da parlamento ile birlikte siyasi partilerin yaklaşık yüz yıllık aşan bir tarihi geçmişi bulunmaktadır.

İran'ın günümüzde özellikle Orta Doğu'da etkili rol oynayan bir aktör olarak ortaya çıkışı, ister istemez İran iç siyasetinin nasıl işlediği üzerine değerlendirmeler yapmayı da önemli hale getirmiştir. Ülkede seçimlerin nasıl yapıldığı, hükümetlerin değişimi, iç ve dış politikaya ilişkin farklı görüşler, ilgi çeken konular arasındadır. İran hakkında yapılacak analizler için yararlı olduğunu düşündüğümüz bu çalışmada İran siyasal yaşamında Milli Meclisin kurulmasıyla birlikte siyasi partilerin ortaya çıkışını ve İran siyaset sahnesinde aktif rol oynayan grupları, değerlendirmeye çalıştık. Kimileri bilinen anlamda tam olarak siyasi parti olarak nitelendirilemeye de parti, fırka, dernek, cemiyet gibi farklı adlar altında ortaya çıkmış olan ve İran siyasal yaşamında etkili olan siyasi kurumlar, bu kapsamda ele alınıp değerlendirilmiştir. Betimsel araştırma yönteminin benimsendiği bu çalışmada İran siyasal yaşamında etkili olan siyasi hareket ve siyasi partiler ideolojik pozisyonları, İran siyasetine yaptıkları etkiler yönünden değerlendirilmiştir. Sonuçta İran siyasal yaşamında tarihsel süreç içerisinde kurumsallaşmış siyasi partilerin yokluğunda, vatandaşlar ile siyasal iktidar arasındaki mesafenin doldurulamaması nedeniyle siyasal iktidardan talep edilen değişikliklerin evrimsel biçimde ve demokratik siyaset içerisinde müzakere edilerek değil; değişimin daha çok kökten, radikal yollarla gerçekleştiği bir siyasi geleneğin oluşmuş olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan İran siyasal yaşamına hakim olan siyasi kültürün temel özelliği ise iktidarı ele geçiren her ideoloji, siyasi düşünce ve hareketin kendi siyasi partisini tepeden bir biçimde yaratma çabası içerisinde olduğudur.

## **İran'da Siyasi Partilerin Tarihsel Gelişimi ve İşlevleri**

İran'da siyasi partilerin tarihsel gelişiminde ilk dönem Meşrutiyet'in ilan edildiği Kaçar Hanedanlığı'nda anayasal monarşiye geçiş dönemidir. Bu dönemde kurulan siyasi partiler olan İttidal Partisi ve Demokrat Parti daha çok siyasi elitler arasındaki rekabete dayanan, kitlesel harekete pek dayanmayan nitelikteki partilerdir. İkinci dönem ise Rıza Pehlevi'nin gerçekleştirdiği darbenin ardından başlamıştır. Kaçarlar döneminde gördüğümüz ilk siyasi partilere rağmen, Rıza Şah'ın otoriter yönetimi altında bu dönemde tüm siyasi partiler ve dernekler yasaklanmakla birlikte 1927 yılının sonunda Şah'ın güdümünde tüm toplumsal sınıfları korporatist bir tarzda kontrol altında tutmaya çalıştığı "Yeni İran" (New Iran Party-NIP/ Hezb-e Iran-e Novin) adıyla bir siyasi parti kurulmuştur. Sonuç olarak bu döneme hakim olan otoriter yönetim anlayışı farklı siyasi partiler arasında rekabete dayanan siyasal yaşamı ortaya çıkarmadığından, siyasi partilerin gelişip kurumsallaşması da engellenmiştir. İran siyasi partilerinde üçüncü dönem II.Dünya Savaşı'nın sonrası dönemde başlayan ve 1953'e kadar süren liberalleşme dönemidir. Bu dönemde pek çok önemli siyasi parti kurulmuştur. Bu

üçüncü dönemin en önemli özelliği halkın büyük bir kısmını kucaklayan tarzda kitle partisi görünümüne sahip Hezb-i Tudeh (Kitle Partisi) ve Cephe-ye Melli (Milli Cephe)'nin kurulmuş olmasıdır. İran siyasi partilerinin dördüncü aşaması ise 1953 sonrasında kitle partilerinin ve kitle siyasetinin yasaklandığı dönemdir. Özellikle 1957'den itibaren çoğulcu siyaset yerine Muhammed Rıza Şah'ın otoriter yönetiminin hakim olduğu, rejime sadık iki partili bir sistem kurulmuştur. 1979 İslam Devrimi'ne kadar olan bu dönemde Şah, 1975 yılında bütün siyasi partileri feshederek, İran Diriliş Partisi adı altında tek partili bir sisteme yönelerek rejimin otoriterlik derecesini daha da artırmıştır. İran siyasi partilerinde beşinci dönem İslam Devrimi ile başlayıp günümüze kadar uzanan dönemdir. 1979 İslam Devrimi, yeni ortaya çıkan sağ ve sol görüşlü siyasi elitlerin siyasal katılım yönündeki taleplerini karşılamak ümidiyle gerçekleşmiş bir devrimdir. Bu nedenle devrimin hemen sonrasında yüzlerce siyasi fırka, parti ve grup ortaya çıkmıştır. Ancak çok geçmeden yeni siyasi rejim de farklı görüşlerin siyasi faaliyetlerini hoş karşılamamıştır. İslam Devrimi'nin başlangıcında hakim olan özgürlük ortamı çok geçmeden yerini tüm siyasi partilerin yasaklandığı bir siyasi rejime bırakmıştır. İslami esaslar ve İslamcılık ideolojisi üzerine kurulan yeni rejim, muhalif grupların siyasi partiler temelinde herhangi bir faaliyet yürütmelerine izin vermemiştir. Bu yüzden anayasada ve ilgili düzenlemelerde siyasi parti ve dernek kurmaya, ancak İslam'a ve İran İslam Cumhuriyeti'nin ilkelerine aykırı olmayacak şekilde faaliyet yürütmeleri kaydıyla izin verilmiştir. Ancak yine de Batı'daki anlamıyla bir siyasi parti sistemi İran'da oluşmamıştır.

Fransızca kökenli bir sözcük olan "Parti", bölüm, parça anlamlarına gelmektedir (Akyol, 2016, 318). "Parti" sözcüğünün karşılığı olarak Osmanlı Türkçesinde özellikle Meşrutiyet döneminde "fırka" kelimesi kullanılmıştır. Siyaset bilimcilerin analizlerinde "parti, fırka, cemiyet, çıkar grubu, hizip, cephe" gibi kavramları aynı anlamda kullandıkları görülmüştür (Durgun, 2014, 338). İran'ın modernleşme ve Batılılaşma sürecinde örnek alınan merkez İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu olduğundan birçok alanda olduğu gibi siyasal alanda "fırka" sözcüğü de Osmanlı'dan İran'a ulaşmıştır. İslam Devrimi sonrası İran siyasetinde siyasi hareketler kendilerini doğrudan doğruya "parti" olarak adlandırmak yerine "cemiyet, topluluk, cephe" gibi kavramları kullanmaktadırlar. Bunun başlıca nedeni muhafazakarların, İslam Devriminin başlangıcında Batı'dan gelen her şeye karşı çıkmaları bağlamında, Batılı bir kavram olan "parti" kavramına da karşı çıkmalarıdır. Örneğin Cameeye Ruhaniyet Mubariz, "cemiyet" sözcüğünü tercih ederken, kimileri de "hizip" ve "cephe" kavramlarını kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu nedenle İran siyasetinde cemiyet daha çok kullanılmaktadır. Diğer yandan günümüz siyasetinde aşırı sağ kesimler parti kavramını bilinçli olarak tercih etmemeye devam etmektedirler.

Günümüz siyaset bilimi literatüründe siyasi partiler, modern siyasal yaşamın temel aktörlerinden biri olarak kabul edilirler. Vatandaşlar ile siyasal iktidar arasında aracı olarak görülen siyasi partiler, aynı zamanda bir ülkenin yürütme gücünü yani siyasal iktidarı ele geçirmeyi hedefleyen aktörlerdir. Öteki siyasal rejimlerden farklı olarak modern demokrasilerde meşruiyet, diğer ilkelerin yanı sıra vatandaşların yönetime katılması ilkesinden kaynaklanmaktadır. Vatandaşların yönetime, siyasete katılmasının bilinen en geleneksel yolu ise seçimler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu yüzden siyasi partiler, farklı grupların çıkarları ve görüşlerinin temsilcileri olarak, liberal

demokrasilerde siyasi iktidarı ele geçirmek için yapılan seçimlerde birbirleriyle rekabet ederler.

Her ne kadar İran'ın yüz yılı aşan anayasacılık hareketleri ile parlamento ve siyasi partilere dayanan tarihsel bir deneyimi olsa da günümüz İran siyasetinde siyasi partiler, modern demokrasilerdeki anlamda siyasi partilerin taşımış oldukları işlevleri ve rolleri yerine getirememektedirler. Siyasi partilerin modern anlamda yerine getirdikleri işlevler olan siyasi katılım, siyasi toplumsallaşma ve siyasi ilişkiler gibi geleneksel işlevleri İran'daki siyasi partilerin yerine getirme konusunda başarılı oldukları söylenemez. Bu başarısızlığın arkasında tarihsel, kültürel ve yapısal koşulların olduğu söylenebilir. Şöyle ki İran siyasal yaşamında tarihsel olarak, Rıza Şah dönemindeki otoriter uygulamalar, ardından oğul Şah döneminde yaşanan 1953 darbesi, son olarak ise Şah rejimini yıkan, 1979 İslam Devrimi ve son dönemlerde de devam eden İran siyasetinde hiç eksik olmayan derin protesto hareketleri, siyasi partiler temelinde kurumsallaşmış bir siyasal yaşamın ortaya çıkmasına engel olan kırılma anları olarak görülebilir. Dolayısıyla İran'da bilinen anlamıyla siyasi partilerin olmadığı ancak, bunların yerine daha belirleyici niteliğe sahip Marksist, liberal, muhafazakâr gibi çeşitli ideolojilerde pek çok siyasal hareket ve grubun var olduğudur.

### **Kaçar Hanedanlığı Dönemi ve 1906 Meşrutiyet Devrimi**

Anayasal Devrim olarak nitelendirilen 1906 yılında ilan edilen Meşrutiyet ile birlikte İran'da Batı tarzı anayasa kabul edilmiş ve bu sayede şahın siyasal gücü sınırlandırılarak, liberal anlamda kuvvetler ayrılığı ilkesi benimsenmiştir. Yürütme görevini yerine getirmek üzere başbakanlık oluşturulmuş ve yeni kurulan bakanlıklarla parlamenter sisteme yakın bir sisteme geçilmiştir. Yasama gücü ise Milli Şura Meclisi ve Meclis-i Sena'dan oluşan iki meclisli bir parlamentoya verilmiştir. Ancak meclisin yasama alanı, siyasal rejimin belirlediği genel politikanın sınırları içerisindeydi. Bunun dışına çıkması mümkün değildir. Dolayısıyla meclisin yasama alanı şerri olmayan alanla sınırlıdır. Anayasal Devrim ile birlikte temel hak ve özgürlükler genişletilirken, toprak üzerinde özel mülkiyet benimsenmiş, bir tarafta anayasa yanlısı ulema, büyük toprak sahipleri ve Kaçar ileri gelenlerini temsil eden, muhafazakâr nitelikli, İttidal Partisi (Hezb-e E'tedal/ Sosyal İlmililer Partisi); diğer tarafta ise daha çok küçük seküler entelektüel bir azınlığın oluşturduğu Demokrat Parti (Hezb-e Demokrat) kurulmuştur. Böylece 1907 Meclisi, Muzaffereddin Şah (1896-1907) tarafından çıkarılan bir kararname ile kurulmasına izin verilmiştir (Razavi, 2010, 80). Yine 1909-1911 yılları arasında kapsayan II. Meclis Dönemi İran'da temel toplumsal sınıfları ve siyasal yönelimleri temsil eden, Demokrat Parti ile İttidal Partisi'nin egemen olduğu bir meclis yapısı ortaya çıkmıştır (Azimi, 1997, 54). İran siyasetinde siyasi partilerden çok; asıl siyasal bölünmeleri oluşturacak olan ideolojik bölünmeler de bu dönemden itibaren giderek belirginleşmeye başlamıştır. Beshiriye (2009, 27-30)'ye göre İran'da 1906 Meşrutiyet Devrimi'nin ardından yeni oluşmakta olan burjuva sınıfı, toprak sahipleri, kabile şefleri ve yüksek ulema, üretim araçlarının sahipliği bağlamında etkili konuma gelirken, bu değişimle birlikte dört ideoloji de belirginleşmiştir. Bunlar, liberal tutuculuk, demokrasi savunuculuğu, mollaların köktendinci siyasal İslamcılığı ve popüler sosyalizmdir.

1906'dan 1925'e kadar olan dönemde I. Dünya Savaşı'nın başlaması, Orta Doğu'nun yeniden bölüşülmesi, Bolşeviklerin Rusya'da iktidarı ele geçirmeleri, dış

güçlerin özellikle İngiltere'nin İran iç siyasetindeki artan rolü ve Kaçarların son padişahı olan Ahmet Şah'ın saltanata isteksiz olmasından dolayı sürekli yurt dışında olması gibi nedenlerle ülke kargaşa içindeydi. Kaçarlar siyasi partilerin faaliyetine izin vermekle birlikte mecliste yer alan siyasi grupların devam eden anlaşmazlıkları, hükümetlerin ömrünü kısaltarak bir nevi siyasi istikrarsızlığa neden olmuştu. Böyle bir ortam, Rıza Pehlevi gibi otoriter bir karakterin ülkedeki tüm kargaşa ve istikrarsızlığa son verme ümidiyle ortaya çıkışına ve halk tarafından hoş karşılanmasına zemin hazırlamıştır (Katouziyan, 1994, 118-125). 1921'de Tahran'a yakın mesafedeki Kazvin Kazak kuvvetlerinin komutanı olan Rıza Pehlevi, İngiltere'nin verdiği destekle üç bin kişiyle birlikte gerçekleştirdiği darbenin ardından Tahran'ın denetimini ele geçirmiş ve İran'da yeni bir dönem başlamıştır (Akyol, Ahmadi, 2019, 152).

### **Pehleviler Dönemi**

Rıza Han, Kaçar hanedanına son verdikten sonra, yeni rejimi cumhuriyet yönünde kurmak yerine, yeni bir hanedanlık, Pehlevi hanedanlığı (1925-1979) olarak kurmayı tercih etmiştir. İran'ın yeni şahı, Rıza Şah, güçlü bir merkezi devlet kurmak amacıyla İran'da bir dizi reform başlatmıştır. Rıza Şah'ın modern kurumları geliştirmedeki amacı, devletin gücünü pekiştirerek ülkenin tüm bölgeleri üzerinde hâkimiyet kurmaktır. Otoriter modernleşme olarak adlandırılabilir bu süreçte, 1930'ların dünyasındaki eğilimlere de benzer olarak, tüm siyasi partiler ve dernekler yasaklanırken, ülkedeki mevcut basın bağımsızlığını yitirmiştir (Akyol, Ahmadi, 2019, 152). 1927 yılının sonunda Şah'ın onayıyla "Yeni İran" (New Iran Party-NIP/ Hezb-e Iran-e Novin) adıyla bir siyasi parti kurulmuştur. Yeni İran, rejimin önde gelen isimlerini bünyesinde toplayarak çok kısa bir süre içerisinde hızla büyümüştür. Yeni İran Partisi, Şah'ın tüm toplumsal sınıfları korporatist bir tarzda kontrol altında tutmaya çalıştığı bir girişim olarak değerlendirilebilir. Parti, 1979 Devriminden önce aşamalı olarak çözümlenip ortadan kalkmıştır. Dönemin İngiliz büyükelçisi Robert Clive, Yeni İran Partisini faşist çizgide bir parti olarak ülkesine bildirmiştir. Yine büyükelçi Clive, Yeni İran'ın kuruluşunun ardından bu partiye karşı mücadele eden belirsiz bir partinin kurulduğundan bahsetmiştir (Koca, 2013, 86).

1941 yılında Rıza Şah'ın, oğlu Muhammed Rıza lehine tahttan feragat etmesi ile iktidara gelen yeni Şah'ın ilk dönemlerinde siyasal iklimde belirgin bir liberalleşme yaşanmıştır. Bu bağlamda düşünce ve ifade özgürlüğü konusunda görülen serbestleşme ile birlikte, ülkede yayınlanan gazete ve dergilerin sayısında ciddi bir artış meydana gelmiştir. Cezaevlerindeki siyasi mahkûmlar serbest bırakılırken, görece ortaya çıkan özgürlük ortamı sayesinde muhalif örgütler ve sendikalar kurulabilmiştir (Fadaee, 2018, 130). Bir bakıma Muhammed Rıza Pehlevi'nin iktidarının ilk yıllarındaki zayıflığından kaynaklanan görece liberalleşme dönemi olarak adlandırılan bu dönem, yaklaşık olarak 1941'den 1953'e kadar sürmüştür. Bu yıllar arasında çok sayıda siyasi parti kurulmuştur. Ancak bu siyasi partilerin hemen hepsinin ortak özelliği, örgütsel ve finansal zorluklar yaşamaları, programlarından çok, iddialı liderler etrafında ortaya çıkmış olmalarıdır. Nitekim hem Rıza Şah hem de Muhammed Rıza Şah dönemlerinde egemen olan despotik monarşi, yapay ve rejim yanlısı siyasi partileri ortaya çıkarmıştır.

1940'ların başlarına kadar İran'da siyasi partiler sınırlı sayıda üyeyle ve daha çok geleneksel tarzda siyasi elitler arası rekabete dayanan tarzda örgütlenmekteydi.

Oysaki bu yıllarda Hezb-i Tudeh<sup>1</sup> (Kitle Partisi), Cephe-ye Melli (Milli Cephe)'nin kurulmasıyla birlikte bu partiler İran siyasetinde önemli bir değişim sağlamış, genel olarak halkın büyük bir kısmını kucaklayan tarzda kitle partisi görünümüne kavuşmuşlardır (Razavi, 2010,80).

II. Dünya Savaşı sırasında müttefikler tarafından işgal edilen İran'da Rıza Şah Pehlevi tahtan inmeye zorlanıp yurt dışına sürgüne gönderilmesiyle bu dönemde hapse atılmış olan birçok siyasi mahkum serbest bırakılmıştır (Fedaei, 2018,129-130). Bunlar arasında sonraları oldukça ünlü olacak olan elli üç komünist,<sup>2</sup> hapisneden çıkıp özgürlüklerine kavuşmuştur. Özgürlüklerine kavuşarak siyasal faaliyetlere başlayan bu elli üç kişiden bazılarıyla birlikte Avrupa'da üniversite eğitimi almış diğer bir grup, İrac İskenderi'nin önderliğinde Tudeh Partisini kurmuştur. İrac İskenderi Sovyetler Birliği'nden gelen izinle parti başkanı olmuştur. Tudeh Partisi ilk programında ilk hedeflerini "İran'daki işçileri, köylüleri, ilerici aydınları, esnaf ve zanaatkârları harekete geçirmek" olarak belirlemiştir. Tudeh Partisi en büyük desteği kentli ücretli kesim ve özellikle de aydınlardan görmüştür. İran ulusal kimliği bağlamında İslamiyet öncesi İran tarihinin önemini vurgulayan Tudeh Partisi'ni ilk başlarda genç, iyi eğitilmiş kesimler yoğun olarak desteklemiştir (Abrahamian, 2014,142-150). Tudeh partisi, faşizme karşı çıkarak manifestosunu işçilerin birliği üzerine açıklarken, diğer taraftan etnik azınlıklara önem vererek, bazı yerel eşrafın da desteğini kazanmayı başarmıştır. Tudeh partisi kendisini işçi partisi olarak tanımlarken, ideolojisini Marksizm-Leninizm, hedeflerini ise İran'da sosyalist bir toplum yaratmak olarak ilan etmiştir (Koulaei, 1977, 85-100).

1949'da Şah'ın kendisine yönelik suikast girişimini bir fırsata dönüştürerek ülke genelinde sıkıyönetim ilan etmesi, Tudeh'in yasa dışı ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu nedenle 1949'da baskıların artmasına karşı Muhammed Musaddık tarafından demokrasiye ulaşma, yabancı ülkelerin müdahalesine karşı seçimlerin özgürce yapılması hedefiyle Milli Cephe kurulmuştur (Abrahamian, 2014). Milli Cephe'nin asıl popüler hale gelmesi, İran petrol sanayisinin millileştirilmesi ile birlikte olmuştur. Aslında Musaddık'ın Milli Cephe'si, örgütlü bir kitle partisinden ziyade birtakım orta sınıfı temsil eden, İran Partisi, Emekçiler Partisi, Ulusal Parti ve Tahran Pazar Ticareti Derneği gibi önemli parti ve dernek gibi gruplarla zanaatkâr loncalarını bir koalisyon çatısı altına getiren adeta bir şemsiye hareketi olarak ortaya çıkmıştır (Abrahamian, 2014, 152; Hinnebusch, 2017).

1952'de başbakan olan Musaddık, bir taraftan yabancı ülkelerin İran'ın iç siyasetine müdahalelerini azaltma amacıyla petrolü millileştirme girişimi başlatırken, diğer taraftan Muhammed Rıza Şah'ın otoriter yönetimine karşı siyasi partiler için önemli ölçüde özgürlük alanı sağlayıp, bakanları parlamentoya ve dolayısıyla topluma karşı daha fazla sorumlu hale getirmiştir (Fedaei, 2018, 131). Bununla birlikte Musaddık'ın izlediği siyasetten dolayı çıkarları zedelenen kesimler, onun karşısında pozisyon almakta gecikmediler. İran petrolünün çıkarılması ve satış imtiyazı İngiltere'nin kontrolünde olduğundan dolayı İngiltere, İran petrolünün millileştirmesine karşı çıkıyordu. Bunun yanı sıra, İran'da Musaddık'ın toplumsal desteğinin giderek artması Şah'ı tedirgin ederken, ABD ve İngiltere ise Sovyetler Birliği'ne karşı mücadelede Şah'ın gücünün zayıflamasını istemediklerinden Musaddık'a karşı çıktılar.

<sup>1</sup> Tudeh Farsçada, kitle anlamına gelmektedir.

<sup>2</sup> Elli üçler adıyla bilinirler.

Böylece 1953'te İngiltere ve ABD'nin desteğiyle gerçekleşen darbe sonucunda Musaddık hükümeti devrilmiştir. Musaddık'ın devrilmesinin ardından Muhammed Rıza Şah ülke siyasetinde gücünü artırmış ve neredeyse tamamen egemen hale gelmiştir (Van Hook, 2017). Bu çoğulcu dönem sona ererken Şah, artan gücünün etkisiyle darbeden sonra, rejimi daha otoriter bir yöne doğru çevirmiştir (Hinnebusch, 2017, 163). Üç küçük parti Milliyetçi Parti (Melliyun), Halk (Mardom) ve Yeni İran Partisi (New Iran Party/ Hezb-e Iran-e Novin) dışında tüm muhalif siyasi partiler yasaklanmıştır (Fadaee, 2018, 131). Tudeh partisi de yasaklanarak bu dönemden sonra faaliyetlerini gizlice sürdürmüştür.

1957 yılında Şah, İran'da iki partili siyasal sistemin demokrasi için gerekli olduğunu bir grup senatöre açıklamıştır. Bu bağlamda her ikisinin de şahın kontrolünde olduğu biri solda ilerlemeci, diğeri ise sağda muhafazakar partinin olduğu bir sistem kurulması amaçlanmıştır. Daha sonra ilerlemeci parti olarak Hezb-e Mardum (Halk Partisi) Amir Asadullah Elem tarafından kurulurken, ardından muhafazakar bir programla Manuchehr İkbâl tarafından Melliyun (Milliyetçi) Parti kurulmuştur. Bu girişimin gerisinde hem iç hem de dış siyasete ilişkin çeşitli nedenler bulunmaktadır. Uluslararası kamuoyunda ülkenin, şahın yönetimi altında tam anlamıyla otoriter bir rejimde yönetiliyor algısını değiştirmek ve içeride rejimin meşruiyetini ve sürekliliğini sağlamak gibi amaçlar bulunmaktadır. Gerçekten de Melliyun ve Mardum partilerinden İran Novin ve İran Direniş Partisinin (RP, Hezbe-e Rastakhiz) kuruluşuna kadar Şah döneminde kurulan partiler, siyasal iktidarın güdümünde olan, iktidar yanlısı duyguları biçimlendirmek, iktidara karşı alternatifleri ortadan kaldırmak gibi rıza mekanizmaları için araçsal duruma getirilmiştir. Dolayısıyla Melliyun ve Mardum 1957 yılında iki partili bir sistemin temeli olan sadık birer muhalefet partileri olarak oluşturulmuştur (Fairbanks, 1998, 30-31). Diğer taraftan Muhammed Rıza Pehlevi'nin siyasi partilere karşı geliştirdiği otoriter politikalar, daha sonraki dönemde etkili olacak olan din adamlarının etkinliklerini ve faaliyet alanlarını artırmaları için adeta altın bir fırsat sunmuştur (Yegin, 2013, 28). 1970'li yıllarda ülke içinde ve dışında yaşanan gelişmelerin de etkisiyle Şah rejiminin otoriterlik derecesi giderek yükselmiştir. Bunun bir sonucu olarak Muhammed Rıza Şah, 1975'te Melliyun ve Mardum'u yeni bir parti olan İran Diriliş Partisi (Hezb-e Rastakhiz) içerisinde birleştirerek tek partili bir sistem kurmuştur. İran Diriliş Partisi'nin kurulması ve böylece tek partili sistemin benimsenmesiyle amaçlanan ise, siyasal istikrarsızlığı önleyerek, halkın geniş bir bölümünü kapsamına alan, şemsiye görevi görecektiği parti sayesinde halkın yasadışı dini ve Marksist örgütlere kaymalarının önlenmesidir (Razavi, 2010, 80). Ancak 1975 yılında Şah'ın, bütün siyasi partileri feshederek, İran Diriliş Partisi bağlamında tek partili bir sisteme yönelmesi, siyasal istikrarsızlığa çare olmak ve partinin kapsayıcı olmasının sağlanması bir yana, İran'da zaman içerisinde devlet ile toplum arasında giderek bir uçurum ve gerilimin meydana gelmesine yol açmıştır (Fadaee, 2018, 132). Diğer taraftan İran'da kadınların siyasetteki yerine bakıldığında Azerbaycan 1945 yılında bir yıllık kısa bir süre bağımsız devlet haline gelince bu dönemde kadınlar seçme ve seçilme hakkı elde ettiler. Azerbaycan bağımsızlığını yitince kadınlar da seçme ve seçilme hakkını kaybettiler (Abrahamian, 1998, s. 283). Fakat sonradan Muhammed Rıza Pehlevi'nin başlattığı 1963 Beyaz Devrim döneminde toprak reformunun yanı sıra kadınlara da seçme hakkı tanınmıştır (Pehlevi, 2007, 125-126). Ancak buna karşı

mollaların tepkisi gecikmemiştir. Mollaların tepkisiyle bir dizi isyan ortaya çıkmış ve Şah, kadınların seçme hakları konusunda geri atmak zorunda kalmıştır.

Milli Cephenin liderlerinden olan Mehdi Bazergan ve arkadaşları 1961'de Milli Cepheden ayrılıp Nehzat-e Azadi (Özgürlük Hareketi) partisini kurarak Beyaz Devrim reformlarına karşı çıkıp Şah'ın muhalifi olan ulema ile bir araya geldiler (Abrahamian, 1998, 567). Çok sürmeden Nehzete Azadi, akademik camia ve aydın kesim arasında popüler hale gelmiş ve şüphesiz en ünlü üyesi Ali Şeriati olmuştur. Nehezete Azadi, ilk kuruluşundan itibaren "Müslümanlık" ve "İranlılık" kimliklerini savunmuştur. Şah döneminde özellikle Beyaz Devrim'e karşı isyanlardan sonra partinin faaliyetleri durdurulmuş ve parti faaliyetlerine yurt dışında devam etmek zorunda kalmıştır. Nehzat-e Azadi'nin kurucuları olarak kabul edilen Mehdi Bazergan ve Ayetullah Mahmut Taleghani, 1979'da gerçekleşen İslami devrimin ilk dönemlerinde önemli rol oynadılar<sup>3</sup>. Beyaz Devrim aleyhine düzenlenen isyanlarda Mo'talefeh<sup>4</sup> denilen bir grup daha ortaya çıkmıştır. Kadınlara oy hakkı verilmesi ve din adamlarının kadın haklarına karşı çıkması Mo'talefeh'nin din adamlarının özellikle Humeyni'nin yanında yer almasına neden olmuştur (Islamic Coalition Parti, 2013). Grup, Humeyni'nin Muhammed Rıza Pehlevi'nin modernleşme politikalarına karşı çıktığı 1963 ayaklanmasında etkili bir biçimde yer almıştır. Toplumun geleneksel kesimlerini Şah'a karşı harekete geçirme konusunda başarılı olan grup, Humeyni sürgündeyken onun sözlerini, konuşmalarını, kasetlere kaydederek halk arasında yayma konusunda oldukça etkili olmuştur. Mo'talefeh üyelerinin birçoğu 1962-1977 yılları arasında hapse mahkûm edilmiştir. Devrim sırasında da grev ve yürüyüşlerin örgütlenmesinde aktif biçimde yer almışlardır. Parti, Şah döneminde yapılan baskılara karşı silahlı mücadeleye dahi girişmiştir. Nitekim 1979 Devrim öncesi Şah döneminin başbakanı olan Hasan Ali Mansur'a suikast düzenleyerek öldürmüştür (Asayesh, 2011, 223).

1960'larda Arap-İsrail savaşlarının etkisiyle artan petrol fiyatı, İran için büyük bir fırsat yaratmıştır. Bu sayede İran, hızlıca dünya ticaretine eklenirken, özellikle ekonomik yapı hızlı bir şekilde gelişme sağladı. Fakat bu dönemde Muhammed Rıza Şah, her ne kadar ülkede iktisadi açıdan refah yönünden başarı elde etse de siyasal sisteminin kendisini yenilemesi yollarını kapatarak daha sonraları etkileri görülecek önemli toplumsal ve siyasal gerilimleri artırmıştır. Muhammed Rıza Şah'ın siyasi gelişmeler için herhangi bir baskı grubunun kurulmasını engellemesi, ekonomik

<sup>3</sup> Devrim sonrasında ilk başbakan Mehdi Bazergan olurken, Tahran'daki ilk Cuma namazını kırdıran da Ayetullah Taleghani olmuştur

<sup>4</sup> 1960'lı yılların başında, Pazar (Bazaari)'in<sup>4</sup> çıkarlarını temsil eden üç geleneksel dini derneğin birleşmesiyle Cemiyet Mo'talefeh-ye Eslami (İslami Dernekler Koalisyonu) kurulmuştur. Zengin ve dindar kişilerin oluşturduğu İslami Dernekler Koalisyonu, İslam Devrimini gerçekleştirenlere ekonomik destek ve yardımlar yapmıştır. Devrimden sonra da dış ekonomik ilişkilerde rolleri artmıştır. Özellikle İran ekonomisinde ithalatçı konumda oldukları için büyük ekonomik gelirler elde ettiler. Mo'talefeh üyeleri, Ayetullah Humeyni'nin sıkı destekçileriydi. Dini vergi olan zekât ve humusu (malın peşte biri) Ayetullah Humeyni'ye verilirdi. Siyasal olarak sağda yer alan Mo'talefeh muhafazakâr partiler sırasında ve aşırı İslamcılardan sayılır. Ekonomide liberal ve neo-liberal, siyaset ve kültürde muhafazakâr, dış politikada Batı, özellikle ABD karşıtı tutuma sahiptir.



reformlar sonucunda ortaya çıkan yeni sınıflarla siyasal sistem arasında bağ kurmalarını engellemiştir. Diğer taraftan 1953 darbesi nedeniyle eski sınıflarla rejim arasında ortaya çıkan kopuşları da onarma yolunda pek gayret göstermemiştir. Muhammed Rıza Pehlevi de babası Rıza Şah gibi siyasal sistemin yenilenmesi ve sistemin meşruiyetini geliştirmek yerine iktidarını ordu, bürokrasi ve saray desteğine bağlayarak toplumsal desteğinin azalması pahasına sürdürmüştür. Aslında bu durum pek çok bölge ülkesi için de geçerli olan bir genellemedir (Hinnebusch, 2017).

1953 darbesinden sonraki yirmi dört yıl boyunca İran toplumu sakin ve sessiz bir siyasal hayat yaşarken, Şah'a göre bu sakinlik halkın onayı ve rejiminin meşru olduğunun göstergesiydi. Muhalefet gruplarına göre ise bu durum tufandan önceki sakinliğe işaret ediyordu. Her halükarda Pehlevilerin baskıcı yönetimi sonucunda demokratik siyasetin işlenmesini sağlayacak olan siyasal partiler toplum ve iktidar arasında yerine getirdikleri işlevlerden mahrum bırakıldığından demokratik yol, yani seçimler yetersiz kaldığından 1979 yılında devrim için zemin hazırlanmış oldu.

İran'da isyanların giderek arttığı, Şah'ın iktidarının son günlerinde Milli Cephenin üç eski üyesi Şah'a mektup yazarak ülkenin tehdit altında olduğunu ve hızlı reform planlarının devreye sokulmasını istediler. Muhammed Rıza Şah gönülsüzce bu önerileri kabul etti. Mektubu kaleme alanlar arasında olan Şahpur Bakhtiyar, devrimin başlamasına kısa bir süre kala Şah tarafından başbakanlığa atandı. Fakat Humeyni'nin ülkeye dönmesine izin veren Bakhtiyar, olayların kontrolünü kaybetti ve devrimciler Humeyni geldikten sonra ülkenin idaresini hızlıca ele geçirdiler (Abrahamian, 1998, 612-650). Devrimden sonra yasa dışı ilan edilen Milli Cephe faaliyetlerine üyelerinin evinde, gizli bir şekilde sürdürmek zorunda kalmıştır.

### **İran İslam Cumhuriyeti (1979- )**

1979'da İslam Devriminin gerçekleşmesi, başlangıçta İran için demokrasiye doğru bir adım olarak görülmüş ve coşkuyla karşılanmıştır. Devrim esnasında her tür düşünce özgürlüğünün önündeki sınırlamaların kaldırılması devrimcilerin vaatleri arasında yer alıyordu. Bu yüzden devrim ile birlikte çok sayıda siyasal parti, fırka, dernek kurulmuştur. Ancak 1979 devrimiyle birlikte eşi benzeri olmayan yeni ideolojik bir düzen inşa edilmiştir. Yeni sistem, Ayetullah Humeyni'nin Şia mezhebinin hükümet hakkındaki görüşlerinin yorumlanması üzerine kurulmuştur. Bu yeni sistem anayasal düzeninin merkezine Velayet-e Fakih<sup>5</sup> kurumunu koymuş ve etrafında yeni kavramlar üretilmiştir. Diğer kurumlar meşruiyetlerini Velayet-e Fakih'ten alırlar. Böylece İran İslam Cumhuriyeti'nde tüm konularda Velayet-e Fakih nihai karar alma mercisi olmuştur (Koç, 2017, 1-24). Velayet-e Fakih kurumuna geçen kişiye Veliy-e Fakih denilir ki bu da Mollalardan oluşan Meclis-e Hobregan (Uzmanlar Meclisi) tarafından seçilir. Meclis-e Hobregan'ın üyeleri de halk tarafından seçilir. Buna ilave olarak İran'da meclis ve cumhurbaşkanı da halk tarafından seçilir. Ancak milletvekilliği için seçimlerde aday olacakların Şuraye Negehban-e Kanun-e Esasi<sup>6</sup> (Anayasa Koruyucular Konseyi) tarafından onaylanmaları gerekir.

<sup>6</sup> Anayasa Koruyucular Konseyi altı yıl için seçilen on iki üyeden oluşur. Bunların altısı adil fakihler arasından doğrudan Veliy-e Fakih tarafından atanır. Diğer yarısı ise hukukçu olanlar arasından yargı erki tarafından meclise önerilir. Meclisin onayı ile göreve başlarlar.

1981 yılında Siyasi Partiler Yasası ile tüm siyasi partiler yasa dışı ilan edilerek, yeni siyasi parti kurmak için yapılan başvurulardan hiçbiri onaylanmamıştır. 1981 tarihli Siyasi Partiler Yasası ile parti kurmak İçişleri Bakanlığının iznine bağlanmış, ayrıca yeni İslami rejimle de uyumlu hale getirilmeye çalışılmıştır. Yasanın 10. maddesi ile siyasi parti kurulmasına izin verme konusunu değerlendirmek üzere iki milletvekili, iki yargı temsilcisi ve bir de İçişleri Bakanlığı yetkilisinden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, onaylanan siyasi partilerin faaliyetlerini denetlemenin yanı sıra, yasalara aykırı faaliyetlerde bulunanların da kapatılmasına karar vermekle görevlendirilmiştir (Fairbanks, 1998, 21). Devrim öncesinde Şah'a karşı muhalefette İslamcılarla birleşen liberal-milliyetçi ve sosyalist hareketler, devrim sonrasında mollalar tarafından 1983 yılına kadar büyük oranda tasfiye edilmiştir. Ayrıca İslamcılar da kendi içerisinde tek blok değildi, aralarında İslamcı sosyalistler, liberal cumhuriyetçi İslamcılar da yer alıyordu. Hem liberal İslamcı cumhuriyetçiler hem İslamcı sol kesimler zaman içerisinde tasfiye edildiler (Taşkın, 2008, 24). Dolayısıyla rejim giderek baskıcı bir yapıya bürünmüştür. Siyasi partilerin yasaklı olduğu, yani parti siyasetinin olmadığı bu dönem katı bir biçimde 1981'den 1997'ye kadar sürmüştür.

1979 devriminden hemen sonra Nehzat-e Azadi'nin başkanı olan Mehdi Bazergan yeni anayasa ve seçimler yapılana kadar Ayetullah Humeyni tarafından ilk başbakan olarak atanmıştır. Nehzete Azadi'nin büyük çoğunlukla aydınlardan oluşan üyelerinin Ayetullah Humeyni ile yakın ilişkileri, Batılı ülkelerin başlangıçta devrimi desteklemelerine neden olmuştur (Abrahamian, 1998, 565-572). Ancak Bazergan'ın başbakanlığı fazla uzun sürmemiştir. Amerika'nın Tahran büyük elçiliğinin işgaline karşı çıkan Bazergan istifa etmiş ve bu istifa liberallerin iktidarı tamamen kaybetmelerine yol açmıştır (Abrahamian, 1998, 565-572). Liberal İslamcı görüşlere yakın olan bu hareket, muhafazakârlara göre İslami kurallara yeterince uygun davranmaması nedeniyle 1982'de faaliyetleri yasaklanmıştır (Taşkın, 2008, 24). Bu yüzden de Nehzete Azadi günümüze dek faaliyetlerini resmi değil gayri resmi olarak sürdürebilmiştir. Bu hareket, İran İslam Cumhuriyetinin kuruluşundan sonra yapılan seçimlerde kendilerine yakın olan partileri desteklemeyi tercih etmektedir.

Radikal İslamcılar tarafından tasfiye edilen bir diğer parti de Sazeman Mocahedin Halk (Halkın Mücahitleri Örgütü) olmuştur. Sait Muhsin, Muhammed Hanifnejad ve Hüseyin Nikbin'in Tahran Üniversitesinde öğrenci oldukları dönemde İslami derneklerde çalışarak temelleri atılan bir örgüttür. Halk Mücahitleri Örgütü, Şah döneminde faaliyetlerini diğer gruplar gibi gizli olarak yürütmüştür. Grubun kuruluşundan itibaren İslami ve Marksist bir ideolojik çizgisi belirgindir. Dolayısıyla İslamcı Sol'un en güçlü temsilcisidir (Taşkın, 2008, 25). Bunları diğer İslami gruplardan ayıran ise İslam'ın Fükaha (fıkıh âlimleri ya da ulema) ve mollalar tarafından yozlaştırılmış olduğu düşüncesi olmuştur. 1970'lerden sonra Şah rejimine karşı silahlı mücadele edilmesi konusunda karar verilmiş ve böylece grubun Marksist ideolojisi daha da güçlenmiştir. Şah, şiddetli bir biçimde bu grubu ve ondan ayrılan grupları baskı altına almıştır. Bu grubun toplumdaki etkisini azaltmak için İslamcı faaliyetlerde birtakım esneklikler gösterilmiştir. İslam Devriminin hemen öncesine kadar olan yıllar boyunca bu gruba mensup binlerce üye hapse atılmıştır. Devrimden sonra ise İslamcılar ile siyasal iktidarı ele geçirme bağlamında çatışmaya başladılar. Aslında Halkın Mücahitleri Örgütü İslam Devrimi'ne karşı olmamakla birlikte Tudeh ve diğer sol gruplara göre çok daha erkenden Humeyni ve çevresindekilere karşı muhalefete

başlamıştır. Bu kesimlere göre devrim, yanlış ellerin önderliğine geçmiş ve geleneksel unsurların, bağımlı sınıflarla yeniden ittifak kuracağı tehlikeli bir istikamet almıştır (Taşkın, 2008, 25). Dolayısıyla Halkın Mücahitleri Örgütü hükümetin dinsel tahakkümüne karşı çıkmıştır (Fairbanks, 1998, 20). 1981'de ise İslami devrime karşı silahlı savaş kararı almıştır. Daha sonraki dönemde artan baskıların yanı sıra, İran-İrak savaşı sürecinde Saddam Hüseyin tarafından desteklenip Irak'a göç ettiler. Savaşın son yıllarında ise Irak'a istihbarat yardımı yaptıkları gerekçesiyle, İslamcılar tarafından hapishanede tutulan grubun binlerce üyesi hapishanelerde doğru düzgün yargılanma sürecinden geçirilmeden hızlıca idam edildiler. İdam edilenlerin cenazeleri ailelerine dahi teslim edilmemiş ve toplu olarak gömülmüştür (Karimi, 2005, 7-8).

Tudeh de İslam devriminden sonra 1980'li yıllarda faaliyetlerine yeniden başlamıştır. Tudeh, yasaklı olduğu dönemdeki gizli biçimde yürüttüğü faaliyetlerini ve yayınlarını gözden geçirerek bu dönemde yayımlamış ve Humeyni'nin yanında yer almıştır. Fakat iktidarı ele geçiren radikal İslamcı devrimciler iktidarın paylaşımı konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıklar sonucunda liberaller, solcular ve ılımlı islamcılar iktidarın dışında bırakmayı başarmışlardır. Radikallerin birçoğu devrimin hemen ardından 1979'da kurulan Hezbe Cumhuriyet Eslami (İslami Cumhuriyet Partisi) etrafında toplanmışlardı. Parti, liberal partilere ve hareketlere karşıydı. İran siyasetinde etkili olan komünist, liberal, siyasal İslamcı, ulusalcı biçimindeki cepheleşme ve bölünmeler içerisindeki siyasal bloklar, Devrimin ardından yaşanan gelişmeler sebebiyle ya sistemden tasfiye edilmişler ya da üzerlerindeki ideolojik hırkaları çıkararak İslami Cumhuriyet Partisi içerisinde siyaset yapmaya mecbur edilmişlerdir (Sayın, Çırakoğlu, 2019, 87). Bu bağlamda İslami Cumhuriyet Partisi, Devrim sonrası İran'ın ilk sağ partisi olarak kabul edilmektedir. Parti üyeleri dini liderlerden oluşmaktaydı ve devrimin dini temsilcileri sayılıyorlardı. Sonraları parti üyeleri devrimin idaresinde önemli sorumluluklar da aldılar. Ayatullah Beheshti devrim sonrası ilk yargı erki başkanı olarak partinin kurucusuydu. Partinin bir diğer üyesi olan Ayetullah Haşimi Rafsancani devrimin gölgede olan ikinci adamı ve sonraları 1989-1997 arasında cumhurbaşkanlığı da yapmıştı. Humeyni'den sonra devrimin dini lideri olan Ayetullah Ali Hamaney de İslami Cumhuriyet Partisi kökenlidir. Bunların dışında partinin diğer üyeleri de devletin en önemli kurumlarında üst düzey konumları ellerinde tutmuşlardır. Devrim sırasında kurulan İslami Cumhuriyet Partisi, Hamaney ve Rafsancani'nin partinin artık yararlı bir işlevi kalmadığı yönündeki açıklamalarının ardından 1986 yılında kendiliğinden dağılma kararı almıştır (Fairbanks, 1998, 21). Parti üyelerinin partinin faaliyetlerine son vermesine kadar parti, diğer grupların faaliyetlerine karşı çıkan, İslami değerleri temsil eden, Devrim sonrası iktidar çatışmalarında diğer grupları iktidardan uzak tutma konusunda başarılı olmuş bir niteliğe sahiptir (Asayesh, 2011, 222-223). Hezb-e Cumhriye Eslami gibi bir başka İslamcı grup olan Mocaheadin Enghelabe Eslami (İslami İnkılâp Mücahitleri) 1979'da yedi İslamcı grubun bir araya gelmesiyle oluşmuştur. İslami İnkılâp Mücahitleri partisinin birçok üyesi Şah döneminde silahlı mücadele deneyimi yaşamıştır. Partinin önemli hedefi devrimin ilk yıllarında Devrimi korumak olarak belirlenmiştir. Parti ilk kurulduğu dönemden itibaren sürekli bölünme yaşamıştır. Bölünmelerinin büyük nedeni parti üyelerinin ekonomiye ilişkin konularda anlaşmazlık yaşamalarıdır. Parti ekonomiye ilişkin daha çok sol çizgide yer alırken, Mir Hüseyin Musevi'nin (1981-1989) başbakanlık döneminde de devletin önemli destekleyicisi olmuştur. 1997 yılında Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanı

seçilmesinden sonra, parti Reformistler cephesinde yer almıştır. İslami İnkılâp Mücahitleri, Ahmedinejat'ın ikinci dönem seçimi olan 2009 seçimlerinin sonuçlarını kabul etmemiştir ve birçok üyesi hapse atılmıştır. Ardından mahkeme kararıyla parti yasa dışı ilan edilip kapatılmıştır. Ancak bu parti için vurgulanan en dikkat çeken şey ise partinin birçok üyesinin İran'ın yeni istihbarat teşkilatının kurulmasında önemli rol oynamalarıdır (Şadlo, 2006). Devrimin ilk yıllarında ortaya çıkan nispeten özgürlük ortamı ve örgütlenme olanağının kolaylaşması ve beraberinde gelen bahar havası, fazla uzun süreli olmamıştır. 1979-1981 yılları arasında kurulan yaklaşık yüz siyasi örgütün çoğu, siyasi partiler yasası kabul edilmeden çok önce yasadışı ilan edilmiştir. Diğer taraftan 1979 Anayasasının 26. Maddesi, *“parti, toplum, siyasi veya meslek örgütlerinin, hem de dini toplulukların oluşmasını, ister istemez İslami veya tanınmış dini azınlıklardan birine ait, bağımsızlık ilkelerini, özgürlüğü, ulusal birliği, İslam'ın ölçütlerini ya da İslam Cumhuriyeti'nin temelini ihlal edemezler”* ifadesiyle siyasi partiler için İslami bir çerçeve çizmiştir. Böylece devrimden sonra başlayan İran-İrak savaşına pek çok mensubunun katılmasına rağmen Tudeh Partisi, İslamcıların, Tudeh'in Marksist ideolojisine karşı olduklarından dolayı yarım kalan Noje<sup>7</sup> darbesi girişimi bahane gösterilerek siyaset sahnesinin tamamen dışına itilerek partinin faaliyetleri bütünüyle yasaklanmıştır. Azimi (1997, 59)'a göre, Tudeh Partisi dışındaki partiler yapısal olarak parlamento fraksiyonlarından (hizip) pek farklı değildi ve yine Tudeh dışındakiler, kurumsal bir kimlik veya örgütsel uyum geliştirme konusunda başarılı olamamıştır. Ayrıca Tudeh dışındakiler herhangi bir farklı ekonomik çıkar veya sosyo-politik konumu siyasi olarak açıkça ifade edecek biçimde ortaya çıkmamıştır.

Devrimden sonra devrimin İslami değerlerini korumak amacıyla Kum ve Tahran şehrinde bulunan dini medresenin (Havzeye İlmiye) öğretmenleri tarafından kurulmuş olan etkili bir sağ parti Cameeye Ruhaniyet Mubariz (Mücadeleci Din Adamları Topluluğu) olmuştur. 1979'da kurulan parti, ideolojik konumunu sol ve milliyetçi gruplara karşı çıkararak belirlemiştir (Darabi, 2013). Grup klasik parti anlamından oldukça uzak olmakla birlikte seçimlerde aday gösterme ve bu adayları destekleme konusunda önemli rolü olduğundan dolayı etkili bir konuma sahip olmuştur (Sayın, Çirakoğlu, 2019,103). Topluluğun aşırı muhafazakâr ve kökten dinci gruplardan olduğu kabul edilir. Mücadeleci Din Adamları Topluluğu, ekonomiye ilişkin konularda liberal bir yaklaşım benimseyerek, devletin ekonomiye sınırlı düzeyde müdahale etmesinden yanadır. Bununla birlikte, Topluluk, dini rehberin (Veliy-e Fakih) her konudaki tutumunu desteklediğinden dolayı, devletin yarattığı ranttan da yararlanmaktadır. Şöyle ki devlet, Topluluk için her türlü imkânı sağlamaktadır. 1987 yılında partinin sol görüşlü üyeleri ekonomik ve kültürel konulardaki farklı görüşlerinden dolayı Topluluktan ayrılmıştır.

1987 yılında üçüncü meclis seçimlerinden önce Mübariz Ruhaniler Cemiyeti içindeki sol görüşlü üyeler buradan ayrılarak Mecme-e Ruhaniyun-e Mubariz (Mücadeleci Din Adamlarının Derneği) kurdular (Mortaji, 2019). Bu ayrılık devrimin

<sup>7</sup>10 Haziran 1980'de İran ordusu, Hamedan şehrindeki Hava Kuvvetlerine mensup birkaç pilot tarafından düzenlenen bir darbe girişimini etkisiz hale getirmiştir. Darbenin Şah dönemi komutanları öncülüğünde Ayetullah Humeyni'ye karşı düzenlendiği iddia edilse de bu konuda açık bir bilgi ve kanıt bulunmamaktadır. Darbenin gerçekleştirileceğine ilişkin ihbar Tudeh partisi mensuplarınca yapılsa da Humeyni bu darbenin SSCB ve ABD tarafından düzenlendiğini söyledi. Ancak darbe girişimi başarılı olmadı. Fakat bu durum Humeyni'ye Tudeh partisinin faaliyetlerinin yasaklanması için bir fırsat sunmuş oldu.

lideri Humeyni'nin izniyle gerçekleşmiştir. Mücadeleci Din Adamları Derneği'nin ekonomik, kültürel ve dış politikaya ilişkin görüşleri reformistlere yakındır ve içlerinde birçok reformisti barındırır. Aşırı muhafazakârlara karşı çıkan Dernek, İslami rejimi doğrudan karşısına almamakla birlikte reformistlerin en büyük destekçisi olarak, demokrasi, özgürlük, halk egemenliği, eşitlik ve insan hakları gibi konulara da önem verir (Sayın, Çırakoğlu, 2019, 105). Dış politikada ise Batı'yla ilişkilerin geliştirilmesinden yanadır. İran siyasal tarihinde pek çok defa olduğu gibi bu parti de parçalanmaya uğramıştır. Mehdi Kerrubi, 2005 cumhurbaşkanlığı seçimlerinden sonra partiden ayrılmış ve Etemade Melli (Milli Güven) adında yeni bir parti kurmuştur. Etemade Melli partisi de reformist partilerden sayılır. Veliy-e Fakih'in mutlak gücüne karşıdır. Dış politikada ABD ve Batı ülkeleriyle diğer ülkeler gibi diplomatik ilişkileri savunur ve devletin Batı karşıtı olan politikasını eleştirir. Etemad-e Melli partisinin de 2009 cumhurbaşkanlığı seçimlerinden sonra faaliyetleri yasaklanmıştır. Ancak 2013'te Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte partinin faaliyet yasağı kaldırılmıştır.

Bilindiği gibi, devrimden sonra başlayan siyasi tasfiyeler 1997 yılına dek sürmüştür. Ancak 1997 cumhurbaşkanlığı seçimleriyle birlikte İran'da yeniden demokrasiye yönelik talepler güçlenmeye başlamıştır. Seçimlerde dini lider dahil tüm sağ ve muhafazakar partiler, siyasi gruplar ve devlet adamları Ali Akber Natik'in adaylığını desteklemesine rağmen seçimleri Muhammed Hatemi kazanmıştır. Bu seçimlerde Muhammed Hatemi'yi destekleyen partilere reformcu hareket denilmiştir. Bu partiler yapılacak reformlarla İran İslam Cumhuriyeti'ne yeniden meşruiyet kazandıracaklarına ve sistemin demokratikleşeceğine inanıyorlardı. 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ayırt edici yönlerinden bir başkası da, büyük adayların yarı parti diyebileceğimiz siyasi kurumlar tarafından destekleniyor olmasıydı. Bunlar resmi olarak siyasi parti değildi, ancak 1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmaları, daha sonraki süreçte gerçek anlamda işleyen bir siyasi parti sisteminin oluşumunda önemli bir adım olarak görülüyordu (Fairbanks, 1998, 19). Nitekim 1997'de birçok yeni siyasi parti kurulmakla birlikte, bu yeni siyasi partilerin çoğu hala parti gibi işleve sahip değildi. Ancak bu siyasi kurumların kendi gazetelerini çıkarmalarına da izin verilmiştir. Ali Bagheri'ye göre, "ülkede 220 siyasi parti olmasına rağmen, gerçek anlamda ülkede bir parti yoktur". Bagheri, yeni partilerin "fikir üretme potansiyeline sahip olmadığını" savunarak, gerçek siyasi partilerin olmayışının nedenini "partilerin toplum içerisindeki güçleri özümseyecek yapıya sahip olmamalarıyla" açıklamaktadır (Razavi, 2010, 87,91).

1997 seçimlerinde muhafazakarları destekleyen ve 2009'dan sonra reformist partilerin yanında yer alan, Hezbe Kargozarane Sazandegi, 5. Meclis seçim kampanyası olan 1996 Parlamento seçimleri sırasında kurulmuş ve kurucu üyelerinin tümü, eski Cumhurbaşkanı Akbar Haşimi Rafsanjani'nin kıdemli eski yardımcılarıdır. Parti, çeşitli ekonomik kalkınma programlarını desteklemektedir. İran eski cumhurbaşkanı Haşimi Rafsencani'nin teknokratlarından oluşan bir parti olarak muhafazakâr gruplardan ayrılarak sol cepheye doğru yönelmiş ancak her iki grubun da ortasında konumlanmaya çabalamıştır. Dolayısıyla ılımlı bir parti olarak kabul edilmektedir. İlk yıllarda parti ve özellikle Rafsancani, sol ve reformist gruplar tarafından büyük saldırıya uğramıştır. Fakat muhafazakârların seçimleri kontrol etmelerinden

dolayı partinin birçok adayının onaylanmaması onları son yıllarda sol gruplara daha da yakınlaştırmıştır. Partinin ekonomik görüşleri ise neo-liberalizme yakındır. Parti, kültürel açıdan muhafazakâr ve dış politikada Batı'ya yakınlaşmayı tercih edip küresel sisteme eklemlenmeyi talep etmektedir (Asayesh, 2011, s. 226).

Neredeyse İran siyasi kültürüne dönüşen davranışın bir örneği de Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanı olarak seçildikten sonra Hezbe Moşarekete İran-e Eslami'nin (İslami İran Katılım Partisi) ortaya çıkması olmuştur. 1997'de cumhurbaşkanı seçilmesi ile onu destekleyen kişilerin yeni bir parti çevresinde bir araya gelerek, yeni dönemin söylemlerini ve temsil ettiği siyasi ideolojiyi geliştirme konusunda Hatemi'ye yardımcı olmak üzere bu parti ortaya çıkmıştır. Muhammed Hatemi'nin kardeşi Rıza Hatemi partinin kurucularından ve ilk başkanıdır. Parti hedefini "Hatemi'ye oy veren tüm kesimlerin siyasal anlamda katılımının sağlanması" biçiminde ortaya koymuştur. Bu nedenle de kısa zamanda İran'ın tüm şehirlerinde üye sayısı artmıştır (Deloei, 2001, 9). 1998'de kurulan parti ekonomide liberal düşünceleri savunan, toplumsal konularda ve kadın konularında ılımlı olan, herkesin eşit bir biçimde katılımının sağlanması hedefiyle kurulmuştur. Parti, İran'da "Devrim-sonrası Yeni Toplumsal Hareketlerle" güçlü bağlar kurabilme potansiyeline sahip olmuştur (Taşkın, 2008, 49). Bununla birlikte parti hedeflediği düzey bakımından pek başarılı olamamıştır. Ancak o dönemlerde etnik ve mezhepsel açıdan azınlıkta olan gruplar için büyük bir umut kaynağı olmayı başarmıştır. Parti, sivil toplumun geliştirilmesi, hukuk devleti ve adalet, siyasal ve kültürel gelişme, dış politikada problemleri azaltma, Batıyla ilişkileri üst seviyede sürdürme, ekonomide sosyal-demokrat görüşleri destekleme, ayrımcılıkları ortadan kaldırma gibi hedeflere sahiptir. Parti kurulmasından bir yıl sonra 1999 meclis seçimlerinde başarı göstererek 150'ye yakın sandalye kazanmıştır. Ancak 2009 cumhurbaşkanlığı seçimlerinden sonra bazı üyeleri hapse atılmış, sonrada mahkeme kararıyla parti yasa dışı ilan edilip kapatılmıştır.

Razavi (2010, 88), 1997'den itibaren kurulan yeni partilerin dört temel sorunla karşı karşıya kaldığını belirtmektedir: Birincisi, muhafazakârların parti siyasetine taviz vermeyen tutumu, ikincisi yasal kısıtlamaların siyasi partilerin serbest hareket etmesine izin vermemesi, üçüncüsü, yeni siyasi partiler içerisindeki yapısal sorunlar, dördüncü ise yeni siyasi partilerin tepeden, elitler tarafından biçimlendirilmiş olmasıdır. Mahmud Ahmedinejad'ın 2005'te cumhurbaşkanı seçilmesi ile birlikte İran'da siyasi partilerin rolü ve hareket alanı daha da kısıtlanmıştır. Ahmedinejad, camilerin toplumdaki rolünü teşvik etmeyi amaçlayan bir toplantıda, İran toplumuna atıfta bulunarak "İslami bir toplumun Batı tarzı parti siyasetleriyle ilerleme kaydedemeyeceğini" iddia etmiştir (Razavi, 2010, 89). Ayrıca İran'da muhafazakâr kesimin genel olarak siyasi partiler ve parti siyasetine bakışları, siyasi partilerin Batı'lı tip siyasi kurumlar oldukları yönündedir. Muhafazakâr kesim arasında bunun çok çeşitli örneklerini görmek mümkündür. Şöyle ki, öteden beri İran'da camiler geleneksel muhafazakarların siyasi faaliyet merkezi durumunda olmuştur. 2004 parlamento seçimlerinden sonra da muhafazakârlar dini kurumları vatandaşlarla iletişim ve siyasal katılım için uygun bir kanal olarak kullanma konusunda ısrarcı oldular.

2009 yılındaki cumhurbaşkanlığı<sup>8</sup> seçimlerinin sonuçlarının kabul edilmemesi ile başlayan protestolar, bir kez daha İran'da vatandaşlar ile siyasi iktidar arasında aracı olması beklenen siyasi partilerin bu işlevi yerine getirememelerinin ne gibi olumsuz sonuçlar doğurduğunu göstermesi bakımından önemlidir. 2009 seçimlerinden sonra siyasi partiler için dört yıllık bir tasfiye dönemi başlamıştı. Bu baskıcı dönemin sonunda Hasan Ruhani'nin cumhurbaşkanı seçilmesiyle siyasi partiler için de yeni bir dönemin başlayacağı ümit edilmişti. Ancak İran'da reformist ve sol görüşlü partilerin bütünüyle önü alındığından bundan böyle bu partilerin kurulması olanaksız hale gelmiştir. Diğer taraftan kapatılan eski siyasi partilerin yerini sağ ve İslamcı partiler almaya başlamakla birlikte bu partiler toplum ve devlet arasında bağ kurmaktan ziyade daha çok devletin resmi İslami ideolojisini yaymaya çalışan araç işlevi görmekten öteye gidememiştir.

### Sonuç

İran'da Kaçar padişahının emriyle 1906'da kurulan meclisin faaliyete başlamasıyla birlikte meclise giren milletvekilleri de siyasi görüşlerine göre farklı gruplara ayrıldılar. Modern dünyayla karşı karşıya gelen İranlı aydınlar, yeni dünyada yaşanan siyasi değişimin de farkına varıyorlardı. Bu nedenle modern siyaset içerisinde siyasi partilerin rolünü ve önemini de iyi biliyorlardı. Meclisin ilk açılışından itibaren sosyalist ve liberaller kendi düşüncelerini temsil edecek partileri kurmakta başarılı oldular. Kurulan partiler ise daha çok siyasi elitler arasındaki rekabet temelinde ve kitlesel harekete pek dayanmayan nitelikte olmuştur. Ancak Rıza Şah'ın iktidara gelmesi ve otoriter modernleşme döneminin başlamasıyla birlikte modern dünyanın siyasal kurumlarından olan siyasi partilerin faaliyet göstermesine ve yenilerinin kurulmasına izin verilmemiştir. 1941'de Rıza Şah'ın tahtan indirilmesi ve oğlunun onun yerine geçmesi ülkede kısa süreliğine bir özgürlük rüzgârının esmesine neden olsa da bu durum çok fazla uzun sürmemiştir. Ancak bu dönemde önemli kitle partileri ortaya çıkmakla birlikte Şah'ın giderek artan otoriterliği parti siyasetini ortadan kaldırmıştır. İslam Devriminin ilk yıllarında ortaya çıkan nispeten özgürlük ortamı ve örgütlenme olanağının kolaylaşması ve beraberinde gelen bahar havası ise fazla uzun süreli olmamıştır. 1979-1981 yılları arasında kurulan yaklaşık yüz siyasi örgütün çoğu, siyasi partiler yasası kabul edilmeden çok önce yasadışı ilan edilmiştir. Dolayısıyla 1979 İslam Devrimi sonrasında 1997 yılına kadar olan dönem siyasi partilerin yasaklı olduğu, yani parti siyasetinin olmadığı bir dönemdir.

İran siyasal yaşamına hakim olan siyasi kültürün temelleri Kaçarlar ve Pehleviler dönemine kadar geriye gitse de İslam Devrimi'nden sonra giderek belirgin hale gelmiştir. Bu siyasi kültürün merkezinde tepeden bir yaklaşımla siyasi parti

---

<sup>8</sup> 2009 Cumhurbaşkanlığı seçimleri reformist adaylar Mir Hüseyin Musavi, Mehdi Karrubi ile muhafazakar adaylar Mahmut Ahmadinejad ve Muhsen Rezaei'den oluşan dört aday arasında gerçekleşmiştir. Bu seçimlerde ilk defa seçime katılma oranı %80'in üzerine çıkmıştır. Yüksek katılım oranının geri planında Ahmadinejad'ın yürüttüğü politikalar bulunuyordu. Ülkenin yalan ve yolsuzluklarla yönetilmemesini istemeyen Musavi ve Karubbi aday oldular. Ancak seçimi Ahmadinejad'ın rakibine karşı açık ara kazanması herkesi şaşırttı. Musavi'yi destekleyen kesimler daha önce pek çok kez olduğu gibi yine seçimlerde usulsüzlük yapıldığı iddialarıyla sokaklara döküldüler. Bununla birlikte bu protestolar, Devrim sonrası dönemde birçok siyasal ve toplumsal grubun bir araya gelerek seçimler ile birlikte rejimin meşruluğunu sorgulayan ilk eylemler olması bakımından oldukça önemlidir.

oluşturma çabaları bulunmaktadır. Bu da iki belirgin sonuç ortaya çıkarmıştır. İlki, siyasi partilerin asıl amaçları olan ve toplumsal bölünme eksenleri olan toplumsal sınıf ve düşünceleri temsil etmekten ziyade üst düzeydeki bürokratların düşüncelerinin temsilcileri konumunda yer almış olmaları. İkincisi ise, İran'da Tudeh partisi dışında kurulan hiçbir partinin kurumsal bir yapı, parti disiplini ve düzenli bir örgüt yapısı oluşturamamış olmasıdır. Modern anlamda kurumsallaşmış siyasi parti sisteminin oluşmadığı İran'da devlet-toplum arasındaki demokratik süreçler büyük ölçüde zaafa uğramıştır. Bu nedenle İran'da 1941'de Rıza Şah'ın iktidarı bırakması ve sürgün edilmesi, 1953'te Musaddık'a karşı yapılan darbe, 1979 İslam Devrimi, 1988'deki siyasi tasfiyeler, 1999 öğrenci hareketleri, 2009 cumhurbaşkanlığı seçimlerine karşı yapılan protestolar ve son olarak 2019 yılındaki akaryakıt fiyatlarının yükselmesine karşı yürütülen protesto örnekleri de göstermektedir ki, devlet-toplum arasında kurumsallaşmış siyasi partilerin yokluğunda siyasal iktidardan talep edilen değişikliklerin evrimsel biçimde ve demokratik siyaset içerisinde müzakere edilerek değil; değişimin daha çok kökten, radikal yollarla gerçekleştiği siyasi bir geleneğin oluşmuş olduğu gerçeğidir.

## KAYNAKLAR

- ABRAHAMİAN, E. (1998). **İran Beyne Du Enghelab** [İki Devrim Arasında İran]. (A. G. Fattahi, Çev.) Tahran: Ney Yayınevi.
- ABRAHAMİAN, E. (2014). **Modern İran Tarihi**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- AKYOL, E. (2016). "Siyasal Partiler". **Kamu Politikaları Ansiklopesi**. (Ed.) H.Altunok, F.G.Gedikkaya, Ankara: Nobel Kitabevi, s.318-322.
- AKYOL, E. Ahmadi, A.(2019), "İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Sürecinin Şia Ulemasına Etkisi", **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl:12, Sayı: XL, ss.145-170
- ASAYESH, V. (2011). Political Party in Islamic Republic of Iran: A Review. **Journal of Politics and Law** 4 (1), s.221-231.
- AZERENG, A. (?). **Cepheye Melliye İran** [İran Ulusal Cephesi]. *Boukhara*, 154-184.
- AZİMİ, F. (1997). "On Shaky Ground: Concerning the Absence or Weakness of Political Parties in Iran". **Iranian Studies**, 30, 1/2, s. 53-75.
- BEŞİRİYE, H. (2009). **İran'da Devlet Toplum ve Siyaset** . İstanbul: Ağaç Kitabevi.
- BOZARSLAN, H. (2016). **Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- DARABİ, A. (2013). *Oral History of the Association of Militant Clergy*. March 17, 2019 tarihinde **Iran Data Portal**: <http://irandataportal.syr.edu> adresinden alındı
- DELOEİ, M. S. (2001). **Cebheye Musharekete İran Eslami**. Tahran: Kevser.
- DURGUN, S.(2014), "Siyasi Partiler ve Parti Sistemleri", **Siyaset**, (Ed.) Y.Taşkın, İstanbul: İletişim Yayınları, s.335-354.



FADAE, S. (2018). "The Long Twentieth Century in Iran: Dynamics of Change, Continuity and Mobilizing Master Frames" . *Journal of Developing Societies*, 34, 2, s. 123-143.

FAIRBANKS, S. C. (1998). "Theocracy versus Democracy: Iran Considers Political Parties". *Middle East Journal*, 52, 1, s. 17-31.

HINNEBUSCH, R. A. (2017). Political parties in MENA: their functions and development. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 44, 2, s.159-175.

Islamic Coalition Parti. (2013). <http://irandataportal.syr.edu/islamic-coalition-party-motalefeh> adresinden indirilmiştir.

KARİMİ, A. R. (2005). **Sazemane Mocahedin Khelq**. Tahran: Merkez Esnad Enghelabe Eslami.

KATOZİYAN, H. (1994). **Eghtesade Siyasi Iran** [İran'ın Siyasi İktisadı], Tahran: Merkez Yayınevi

KESKİN, A. (2019). "İran Nasıl Yönetiliyor?" *Maduniyet*, S.1 İlkbahar, s. 5-17.

KOÇ, M. (2017). İran'da Devlet Yapısı ve Temel Kurumlar-I: Devrim Rehberliği, Ankara: İRAM

KOULAEİ, E. (1977). **Stalinizm ve Hezbe Tudeh der İran** [İran'da Stalinizm ve Tudeh Partisi]. Tahran: Merkeze Esnad Enghelabe Eslami.

MORTAJİ, H. (2019). Assembly of Militant Clerics. March 17, 2019 tarihinde Iran Data Portal: <http://irandataportal.syr.edu/assembly-of-militant-clerics-mrm> adresinden alındı

RAZAVİ, R. (2010). "The Road to Party Politics in Iran (1979-2009)". *Middle Eastern Studies*, 46, 1, s. 79-96.

SAYIN, H. Çırakoğlu, A. (2019), "İran'da Siyasal Ekoller Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* Cilt: 6, Sayı: 1, s. 85-112.

ŞADLO, A. (2006), **Ehزاب ve Ceryanhaye Siyasi Iran-e Emrooz** [Günümüz İran'ında Siyasi Parti ve Gruplar], Tahran: Vozera Yayınevi.

TAFLIOĞLU, M.S. (2013). "İran İslam Cumhuriyeti'nde Egemenlik ve Meşrûiyet Kaynağı "Velâyet-İ Fakih". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* , 68 (03) , 95-112 .

TAŞKIN, Y. (2008). "Devrim Sonrası İran'da Siyaset: Aktörler, Stratejiler ve Gelecek". *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (39), 21-53.

VAN HOOK, J (2017). "United States Efforts To Understand Mosadeq, February 1951–February 1952", *Iran 1951-1954*, United States Government Publishing Office Washington

YEGİN, A. (2013) "İran Siyasetini Anlama Kılavuzu." **Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Merkezi**, Yayın no. 25 (Haziran 2013). Erişim tarihi: 09.03.2020. [http://file.setav.org/Files/Pdf/20130610163244\\_iran-siyaseti\\_web.pdf](http://file.setav.org/Files/Pdf/20130610163244_iran-siyaseti_web.pdf).

Pan İranist Partisi resmi web sayfasının adresi: <https://paniranist.org/about-php>